

СКОКОВА
Людмила Георгіївна — доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціології культури та масової комунікації Інституту соціології НАН України

СИСТЕМНІ РИЗИКИ В НЕСТАБІЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: СОЦІАЛЬНІ ТА КУЛЬТУРНО- ІНФОРМАЦІЙНІ ВИМІРИ

За матеріалами доповіді на засіданні
Президії НАН України 22 грудня 2021 року

У статті викладено основні результати виконання науково-дослідної роботи в Інституті соціології НАН України. Підкреслено, що нестабільність перебігу соціальних процесів у глобально-локальному контексті пов'язана з системними ризиками екзогенного та ендогенного характеру, в свою чергу стани нестабільності і криз (економічна, фінансова, політична, коронавірусна та ін.) провокують розгортання і нашарування системних ризиків у різних сферах суспільного життя. Соціологічна інтерпретація системних ризиків передбачає увагу до специфіки функціонування соціальних інститутів, характеристик соціально-психологічного та культурно-інформаційного клімату, спрямованості настанов і практик громадян. На основі узагальненого бачення сучасних теоретико-методологічних підходів до вивчення ризиків, аналізу емпіричних даних соціологічних опитувань (моніторинг «Українське суспільство» Інституту соціології НАН України та інші дані) здійснено соціологічний аналіз проявів і локалізацій системних ризиків бідності, соціальної напруженості, освіти і зайнятості, електронної демократизації, участі в дозвіллі, цифрових медіа тощо.

Ключові слова: системні ризики, бідність, соціальна напруженість, ризики у сфері культури, дисбаланси, нестабільне суспільство, пандемія Covid-19.

Нестабільність соціуму в ракурсі соціології ризику і невизначеності. Часи коронавірусної пандемії зайвий раз нагадали, що ми живемо у світовому суспільстві ризику з його глобально-локальними соціальними порядками. Ця метафора Ульріха Бека вказує на системний характер ризиків [1], які притаманні всім сферам життя сучасних суспільств, що безперервно змінюються під впливом нових технологій, економічних новацій, політичних і міжнародних криз, ціннісно-смыслових контроверсій, наслідків дій з боку людських акторів та матеріальних, природних агентів і чинників.

Ризики як елемент людської діяльності, за якої існує невизначеність щодо результатів рішення або процесу, завжди були

присутні в соціальному житті. Проте зростання масштабів невизначеності разом із пришвидшенням темпів змін у всіх царинах соціуму, а також внаслідок зростання кількості реальних і медіатрансльованих небезпек та загроз (техногенні катастрофи, стихійні лиха, міжнародний тероризм, світові економічні кризи, кіберризика, пандемії та ін.), підвищення обізнаності громадян щодо хибних, непопулярних, непрозорих рішень у сферах міжнародної, економічної, соціальної, культурної політики, падіння довіри до інститутів, які покликані здійснювати менеджмент соціальних ризиків і забезпечувати стабільне та безпечне існування соціуму, — все це актуалізує концептуальний словник досліджень ризику та невизначеності в соціальних науках [2].

Про актуальність цієї предметної галузі свідчить і значний прогрес в інституціалізації досліджень ризику та невизначеності в соціології та міждисциплінарному полі — *risk studies*. Виходять друком міжнародні часописи «Журнал ризику і невизначеності» (з 1988 р.), «Журнал досліджень ризиків» (з 1998 р.), «Здоров'я, ризик і суспільство» (з 1999 р.). Від середини 2000-х років діють групи/мережі науковців з вивчення ризику і невизначеності у Європейській соціологічній асоціації (Research Network 22) та Міжнародній соціологічній асоціації (Thematic Group 04). Саме під їх егідою у 2021 р. відбулася (через пандемію — в онлайн-форматі) чергова міжнародна конференція «Multidimensional Risks in the XXI Century». Крім того, є серія «Критичні дослідження ризику і невизначеності» видавництва Palgrave та інші міждисциплінарні збірники, що дають можливість оприлюднювати доробок *risk studies* — з урахуванням ідей соціології, антропології, психології, економіки тощо. У полі студій ризику вирізняють основні вектори досліджень: теоретичні й категоріальні питання; проблеми оцінок, регулювання та управління ризиками в контексті різних дисциплін; пошук операціональних підходів у дослідженні конкретних ризиків і соціальних проблем [2].

Все частіше в сучасних дослідженнях використовують концепт «системні ризики».

Системні ризики трактують як закономірний наслідок швидких і докорінних технологічних, економічних та соціальних змін сучасного світу. Для них характерні високий рівень складності, слабка прогнозованість, неоднозначність та ефекти ланцюгової реакції [3]. Негативні наслідки системних ризиків часто поширюються, виходячи за межі очевидних первинних зон шкоди, а також мають різного рівня ефекти — від короткострокових до довгострокових. Системні ризики більш властиві суспільствам у нестабільних станах, у свою чергу посилюючи небезпеки подальшої дестабілізації функціонування важливих підсистем соціуму. У цій взаємозалежності, складності, нелінійності, наявності петель зворотного зв'язку й полягає їх особливість.

У рамках соціології ризику вирізняють, як правило, макропідходи — концептуалізації «суспільства ризику» У. Бека, Е. Гіденса, соціокультурні пояснення конструювання ризиків (М. Дуглас, А. Вілдавські, П. Словік та ін.); мікропідходи — конкретні кейс-стаді, наприклад дослідження прийняття ризиків (*risk-taking*) в екстремальному спорті, обставин сприйняття ризиків (*risk perception*). Дедалі популярнішими стають напрями мезорівневих досліджень — інституційні ризики та практики їх регулювання (з урахуванням доробку М. Фуко щодо режимів влади та студій *governmentality*) [4]. Так, у розвідці В. Бурлачука розкрито специфіку концептуалізацій ризиків у рамках теорій Н. Лумана, М. Фуко та його послідовників, які привертають увагу до проблеми зв'язку політичної влади і ризиків [5].

У вітчизняній соціології накопичено значний досвід вивчення соціальних ризиків, загроз екстремальних ситуацій, наслідків техногенних катастроф, рівня соціально-економічної безпеки і ризиків господарської діяльності, соціальної психології безпеки тощо. Значущі результати щодо класифікації ризиків, розрізнення об'єктивних і суб'єктивних ризиків, соціально-психологічних реакцій на небезпеку досягнуто в рамках проекту «Чорнобиль і соціум» (керівник — Ю. Саєнко, Інститут соціології НАН України). Корпус досліджень со-

ціальних і культурних процесів, у тому числі динаміки соціальної нерівності і бідності, соціальної напруженості, проблем у сфері культури, медіаспоживання, інформаційної безпеки в умовах кризових, нестабільних станів суспільства, які виконують науковці Інституту соціології НАН України, ґрунтується головню на аналізі бази даних щорічного репрезентативного опитування «Українське суспільство: соціологічний моніторинг», що проводиться з 1991 р. (праці Л. Бевзенко, Н. Бойко, В. Бурлачука, В. Ворони, Є. Головахи, О. Злобіної, Н. Костенко, С. Макеєва, М. Наумової, М. Парашевіна, Т. Петрушиної, А. Ручки, О. Симончук, Н. Соболевої, Н. Толстих, В. Буткалюк, Г. Чепурко, М. Шульги, Р. Шульги та ін.). Ці питання турбують і молодше покоління дослідників, що засвідчили й цьогорічні Міжнародні соціологічні читання пам'яті Н. Паніної під назвою «Глобальні та локальні кризи: переосмислюючи українське суспільство» [6].

Глобальні ризики та їх системний характер. Останніми десятиліттями застосування концепту ризику поширюється на значно більшу кількість сфер життя сучасних суспільств. Усе частіше йдеться не лише про техногенні, екологічні, фінансові, економічні ризики, а й про ризики соціальної нерівності і бідності, міжнародних відносин, соціального здоров'я, інформаційної безпеки і медіа, соціально-психологічного клімату, (не)реалізації культурних прав громадян тощо. Системні ризики — комплексні і взаємопов'язані — як правило, концентрують у собі наслідки природних небезпек (часто посилені антропогенними впливами), а також технологічних, соціальних, економічних, політичних конфліктів і впливів — на рівні окремого суспільства і на міжнародному рівні. Для оцінки системного характеру глобальних ризиків з метою прогнозування і управління ними широко використовують *опитування експертів*, як можна бачити на прикладі дослідження у рамках Всесвітнього економічного форуму (Global Risk Perception Survey) та підготовки щорічної доповіді про глобальні ризики [7]. Як показує розвідка Г. Чепурко [8], результати цих опитувань до-

зволяють відстежувати динаміку сприйняття і оцінки глобальних ризиків у світовому експертному середовищі. Глобальні ризики поділяють, відповідно до сформованої класифікації, на п'ять груп: економічні, екологічні, геополітичні, соціальні і технологічні [9]. Серед короткострокових ризиків (0–2 роки), які стануть критичною загрозою у світі, експерти наприкінці 2020 р. вирізнили інфекційні хвороби (58 %), кризи засобів життєзабезпечення (55 %), екстремальні погодні події (53 %), провали у сфері кібербезпеки (39 %), дигітальну нерівність (38 %), пролонговану стагнацію економіки (38 %), терористичні атаки (36 %), розчарування серед молоді (36 %), ерозію соціальної згуртованості (36 %), шкоду довкіллю (36 %). Глобальні ризики систематизують і ранжують також за ступенем імовірності і ступенем впливу (табл. 1).

Глобальні тенденції зумовлюють суттєві зміни в економічній, соціальній, інформаційній системах. Деякі країни, зокрема Україна, не мають сформованого механізму управління все новими і новими ризиками, в тому числі й ризиками глобального масштабу. Картина глобальних і національних ризиків є мінливою, що потребує постійного моніторингу змін, які

Таблиця 1. Глобальні ризики за ступенем впливу (опитування експертів Всесвітнього економічного форуму 2020 р.) [7]

Ступінь впливу	Глобальні ризики	Категорія ризиків
1	Інфекційні хвороби	Соціальні
2	Провал у боротьбі зі змінами клімату	Екологічні
3	Поширення зброї масового знищення	Геополітичні
4	Скорочення біорізноманіття	Екологічні
5	Кризи природних ресурсів	Екологічні
6	Шкода людському середовищу	Екологічні
7	Криза засобів повсякденного виживання	Соціальні
8	Екстремальні погодні умови	Екологічні
9	Кризи заборгованості	Соціальні
10	Руйнування інформаційної інфраструктури	Технологічні

відбуваються в усіх сферах суспільного життя [8, с. 87–90].

Динаміка сприйняття ризиків в українському суспільстві. Загальну картину динаміки і структури сприйняття громадянами нашої країни основних небезпек, які можуть очікувати їх у майбутньому, окреслюють відповіді на запитання щодо того, чого люди бояться більше за все (табл. 2). Судження щодо поширених побоювань у суспільстві вказують на нагальні соціальні проблеми і ризики, що відображені у громадській думці (напр., [10, 11]).

У центрі громадської уваги в 1992 р. були злочинність (68 %), зростання цін (66 %), безробіття (60 %), міжнаціональні конфлікти (49 %), наслідки Чорнобильської аварії (47 %). Через 12 років такі проблеми, як зростання цін (75 %), безробіття (68 %), невивлати зарплат

і пенсій (57 %), зростання злочинності (55 %), можливість голоду (46 %), зараження загрозливими інфекціями (43 %), передують в ієрархії побоювань у громадській думці населення. Передвоєнний 2013 р. дає таку картину загроз: зростання цін (80 %), безробіття (78 %), невивлати зарплат і пенсій (75 %), зростання злочинності (49 %), зараження інфекціями (37 %), зупинка підприємств (36 %) [12, с. 97].

За даними 2014 р. конфігурація побоювань змінюється. Кожен другий з опитуваних зазначив позицію «напад зовнішнього ворога на Україну», зросли побоювання щодо розпаду країни як держави (46 %), міжнаціональних конфліктів (35 %), масових вуличних безпорядків (33 %). Інтенсивність сприйняття соціально-економічних проблем дещо знизилася (60–63 %), хоча вони, як і раніше, займають

Таблиця 2. Відповіді на запитання «Як Ви вважаєте, чого люди зараз бояться найбільше?» в рамках щорічного опитування «Українське суспільство: соціологічний моніторинг», яке проводить Інститут соціології НАН України (% , N = 1800)

Варіанти відповідей	1992	2004	2013	2014	2019	2020	2021
Безробіття	60	68	78	60	53	71	62
Зростання цін	66	75	80	63	69	65	70
Невивлати зарплат, пенсій тощо	—	57	75	61	53	58	53
Пандемії COVID-19	—	—	—	—	—	44	42
Нападу зовнішнього ворога на Україну	14	11	10	52	41	43	34
Зростання злочинності	68	55	49	43	41	41	33
Зупинки підприємств	13	35	36	36	26	38	25
Голоду	50	46	30	33	24	35	33
Розпаду України як держави	17	11	14	46	29	28	21
Зараження загрозливими для життя інфекціями (коронавірус, СНІД тощо)	—	43	37	17	23	28	19
Міжнаціональних конфліктів	49	13	14	35	20	23	12
Холоду в квартирі	17	31	18	24	24	23	27
Масових вуличних безпорядків	21	16	19	33	21	21	13
Міжрелігійних конфліктів	—	6	9	12	14	14	8
Повернення до старих порядків часів застою	13	5	8	12	16	13	—
Встановлення диктатури в країні	12	10	18	17	13	13	13
Напливу біженців, переселенців і приїжджиків	—	7	14	14	11	12	14
Наслідків катастрофи на ЧАЕС	47	25	19	9	9	9	5
По-справжньому нічого не бояться	2	3	5	2	4	3	3
Війни на Сході України	—	—	—	—	—	—	47
Забрудненого довкілля	—	—	—	—	—	—	16

перші місця у переліку. Соціально-економічні ризики продовжують передувати в переліку побоювань і у 2020 р. (58–71 %), і у 2021 р. (53–70 %). Пандемія коронавірусу, зовнішня агресія, злочинність хвилюють 41–44 % респондентів. Як мінімум кожний третій вирізняє ймовірні загрози голоду і зупинки підприємств. У 2021 р. 47 % висловили побоювання щодо війни на Сході України.

Отже, за результатами 29 років моніторингового опитування ми маємо динаміку побоювань громадян, яку можна розглядати як індикатор наявних і потенційних соціальних негараздів і ризиків. В основі цього рейтингу реальних і можливих небезпек перебувають соціально-економічні побоювання, що вказує на системний характер проблеми соціально-економічної нерівності і бідності в українському суспільстві. Поява чи актуалізація нових різновидів ризику перебудовує їх конфігурацію, висуваючи на перший план занепокоєність воєнними діями, міжнародним становищем країни (починаючи із зовнішньої агресії 2014 р.), посилення страху перед зараженням новими інфекційними хворобами (від початку пандемії Covid-19) і відсуваючи інші види небезпек на периферію суспільної свідомості (наприклад, наслідки Чорнобильської аварії, екологічні проблеми) [12].

Ризики поширення бідності в Україні. Дослідження проблеми бідності як вагомого фактора нестабільності соціумів, здійснене Т. Петрушиною, В. Буткалюк, Н. Толстих, засвідчує актуальність методологічного аналізу ризиків зубожіння в сучасних суспільствах і з'ясовує особливості їх прояву в Україні [13–16]. Як зазначають автори, поширення бідності у світі є одним із системних ризиків нестабільних суспільств, а також показником відповідальності кожного соціуму і глобального співтовариства в цілому [13]. Специфіка соціально-економічної диференціації населення в Україні пов'язана з формуванням та закріпленням у країні такої моделі диференціації, в якій переважна більшість населення проживає в умовах бідності та малозабезпеченості, а незначну частину становлять багаті та надбагаті. Від-

сутність в Україні вагомої частки населення з середнім достатком робить суспільство чутливим до економічних та політичних коливань, криз і виявляється базовим чинником його ризикованості та нестабільності [14].

До бідних чи нужденних зазвичай відносять громадян чи домогосподарства, які мають у своєму розпорядженні дохід, менший за встановлений державою прожитковий мінімум на особу. Проте з нестачею можливостей для придбання необхідних для виживання товарів і послуг щодня стикається набагато більше громадян України. Значна частина населення балансує на межі бідності, тому що їхні доходи лише незначно перевищують встановлений прожитковий мінімум. Малозабезпечені громадяни нерідко зазнають не менш гострих форм нужденності, ніж бідні, оскільки їм не гарантовано субсидій та інших соціальних виплат з боку держави, а в разі незначного підвищення цін навіть недорогі товари і послуги стають для них взагалі недоступними [15].

За даними опитування Інституту соціології НАН України у вересні 2020 р., проаналізованими Н. Толстих, безумовно бідними є 22,4 % респондентів, оскільки в їхніх сім'ях подушний дохід не перевищував офіційно затвердженого прожиткового мінімуму (2118 грн на час опитування). Однак кількість малозабезпечених має бути збільшеною за рахунок представників сімей, у яких подушний дохід був у межах одного-двох прожиткових мінімумів (32 %). Тобто в розширеному визначенні частка малозабезпечених серед населення України виявилася набагато вищою (56,4 %), ніж частка тих, кого зазвичай зараховують до безперечно бідних.

Загальна якісна оцінка респондентами добробуту своїх сімей свідчить про поширеність серед населення України невисоких стандартів життя. І хоча тільки 3,5 % респондентів відзначали, що вони стикаються з голодом, сфера споживання третини (36 %) опитаних обмежується придбанням продуктів харчування. Сім'ям 57 % респондентів тією чи іншою мірою вдається зводити кінці з кінцями, і вони можуть купувати все необхідне, але витрача-

ють на це весь сімейний бюджет. І тільки кожен двадцятий (5,4 %) опитаний відзначав, що його родині, крім придбання всього необхідно-го, вдається робити заощадження.

За висновками В. Буткалюк, в умовах поточної коронавірусної кризи більшість громадян проживають в умовах множинних вразливостей, наражаючись як на ризик втрати здоров'я, так і на гострі проблеми соціально-економічного характеру. Використання більшістю населення негативних механізмів виживання (режим повсякденної економії, скорочення споживання) призводить до виснаження людського капіталу, є серйозною загрозою стійкості соціальної системи, а також бар'єром для відновлення економіки і нормалізації суспільного життя в постпандемійний період. Затяжний характер пандемії загрожує Україні посиленням ризиків значних гуманітарних і соціально-економічних втрат, стагнації економіки та суспільного життя, подальшого зростання соціально-економічної нерівності, депривації населення.

Бідність і соціально-економічна поляризація є одним з головних чинників зростання соціальної напруженості та конфліктності суспільства. Тісний зв'язок у суспільній свідомості проблеми нерівності та соціальної справедливості робить нерівність ключовою причиною посилення незадоволеності населення наявним станом речей та сприйняття його як несправедливого, що, зрештою, може призвести до ризиків соціальних катаклізмів та потрясінь. Спостережувану в Україні нерівність доходів вважають несправедливою 89 % громадян країни, розподіл багатства — 87 %, а систему формування заробітної плати найманих працівників — 83 % (за даними моніторингу-2019 Інституту соціології НАН України). Збідніння населення потребує все більших видатків з бюджету, але занепад економіки ускладнює наповнення державного бюджету, що спричиняє конкуренцію за бюджетні субвенції між соціально вразливими групами громадян: пільговиками, пенсіонерами, безробітними тощо. Наслідком цього стає зростання соціальної напруженості в суспільстві [16].

Аналітична модель коливання стабільності соціальних порядків. В авторській моделі Л. Бевзенко рівень соціальної напруженості є динамічною змінною, що відіграє вирішальну роль у коливаннях стабільності системного порядку [17]. Підкреслено, що в реальному соціальному житті практично не буває абсолютної стабільності, завжди трапляються порушення рівноваги всередині соціальних систем і між ними, прояви реальної або потенційної нестабільності. Під нестабільністю тут розуміють такі зміни структури, функцій чи будь-яких процесів соціальних систем, які деформують ці системи і загрожують їх цілісності. Нестабільність може виявлятися й на рівні окремих соціальних систем та їх взаємодії (нестабільність економіки, державної влади), функціонування соціальних інститутів (дисфункції) і, зрештою, на рівні всього суспільства. Стабільність і нестабільність соціальної системи — це дві крайні точки шкали можливих її станів, що залежать від різних умов та чинників [18].

У рамках трифазної динамічної моделі зміни соціальних станів на основі парадигми складності авторка вирізняє якісно відмінні стани суспільства: 1) стабільність; 2) конструктивно-адаптивна нестабільність; 3) деструктивна нестабільність. Виділено два типи чинників зростання соціальної напруженості. По перше, це чинники *мезорівня*, що ведуть до руйнування рутинних практик мережевих взаємодій і поділяються на *екзогенні*, тобто ті, що мають витоки поза соціальною системою, соціальну напруженість якої вивчають, — це може бути війна, екологічна катастрофа, епідемія, кліматичні зміни, масштабна економічна чи фінансова криза, санкції, вплив мігрантів, неврожай, голод та ін. — та *ендогенні*, тобто ті, що мають витоки всередині системи, — внутрішні конфлікти, громадянська війна, внутрішня економічна криза, політична нестабільність і зміна керівництва, некомпетентність керівництва на всіх рівнях суспільства, невдалі реформи у різних соціальних сферах. По-друге, це *чинники-фільтри*, що працюють при *переході соціальної напруженості з мезорівня на мікрорівень*. До них відносять усе, що впливає

на суб'єктивну модель ситуації, що склалася: культурні контури оточення — регіональна, етнічна, політична міфологія та ідеологія; інтерпретації ситуацій, які пропонують авторитетні джерела інтерпретацій — родичі, сусіди, знайомі, ЗМІ тощо. Таким чином, поєднання цих двох систем чинників у кожному разі дає той рівень соціальної напруженості, який знаходить вияв у відповідній соціальній поведінці [18].

Соціальна напруженість в оцінках населення. Одним з напрямів дослідження системних ризиків в умовах нестабільного суспільства став аналіз структурних, соціокультурних, емоційних вимірів соціальної напруженості, здійснений О. Злобіною, Л. Бевзенко, М. Парашевим. Для українського суспільства, яке постійно перебуває у стані трансформації, а з початком війни 2014 р. — і у стані надзвичайності, соціальна напруженість стала «фоновною» характеристикою [19]. Соціальна ситуація водночас дестабілізується в різних сферах унаслідок втрати соціальною системою збалансованості, а отже, зростає ризик як втрати керованості системою (системна напруженість), так і зростання переживання напруженості населенням (суб'єктивна напруженість), що в кінцевому підсумку може перетворитися на протестну поведінку. Відповідно, необхідним є відстеження станів суб'єктивної напруженості суспільства, больових точок напруження в масовій свідомості і моментів, коли можна очікувати її перетворення на готовність населення до протестних виступів [19].

За даними моніторингу-2020 на основі суб'єктивних оцінок респондентами рівня соціальної напруженості за десятибальною шкалою (від 1 — «ситуація спокійна», рівень напруженості дуже низький до 10 — «ситуація критична, вибухонебезпечна», рівень напруженості вкрай високий) було виокремлено три групи оцінки рівня напруженості: як низького (від 1 до 4 балів) — 21 %; як середнього (від 5 до 7 балів) — 47 %; як високого (від 8 до 10 балів) — 32%. Виявлено, що висока чи низька оцінка соціальної напруженості не пов'язана прямо з соціально-демографічними показни-

ками: не спостерігаються відмінності у статевому, віковому, освітньому розрізах, а також залежність від місця проживання чи регіону. Певною складовою в оцінці напруженості як такої є негативні оцінки респондентами свого рівня життя, в тому числі можливості задовольнити матеріальні потреби [19].

З'ясовано, зокрема, що серед груп і релігійних, і нерелігійних осіб уявлення про рівень напруженості формується під впливом саме світських чинників (війна, невідповідні дії влади, проблеми з реформами, відсутність зростання рівня життя тощо) [20].

Оцінки ситуації в різних сферах життя узгоджуються зі сприйняттям громадянами ситуації як напруженої, відчуттям *зони системних ризиків*. Зокрема, чим гіршою є оцінка економічної ситуації, тим вища суб'єктивна оцінка рівня соціальної напруженості. Негативні оцінки ситуації в різних сферах життя корелюють із загальним сприйняттям ситуації як напруженої. Такий зв'язок простежується з оцінками політичної ситуації, зовнішньої політики, забезпечення і дотримання в країні базових цінностей і прав людини, суспільної стабільності, довіри до основних владних інститутів. Отже, соціальна напруженість оцінюється як висока на тлі нестабільності соціального порядку, незадоволеності діями влади і власним соціальним станом респондентів. На сьогодні у масовій свідомості сформовано певну узагальнену оцінку ситуації в суспільстві як напруженої, яка спирається в основному на негативні оцінки стану справ у країні загалом. Добре відрефлексованими є «зовнішні» чинники ситуації, які для респондентів набувають вигляду суттєвих економічних, соціальних чи політичних проблем, що викликають соціальну напруженість [19].

Соціальна напруженість в емоційному вимірі. Важливим чинником, що визначає рівень соціальної напруженості, є загальний рівень психологічного благополуччя населення. Відчуття незахищеності, нестабільності, хиткості, розбалансованості є характерним для українського громадянина в усіх сферах його життєдіяльності [19]. Зокрема, із судженням *«Зараз*

усе так хитко, і здається, що може відбутися все, що завгодно» у 2020 р. погодилися 81 % опитаних, у 2021 р. — 85 %. У моніторингу Інституту соціології НАН України протягом років респондентам пропонують відрефлексувати почуття, які переважають у них, коли вони думають про власне майбутнє і про майбутнє України. Для з'ясування того, як емоційні оцінки ситуації впливають на зростання чи зменшення соціальної напруженості, було простежено зміни балансу позитивних і негативних переживань населення. За висновками О. Злобіної, у 2021 р. порівняно з 2019 р. відбулися досить суттєві зміни в емоційних оцінках (табл. 3). Скорочення групи оптимістів та зменшення кількості тих, хто дивиться у майбутнє країни з надією (з 58 до 38,4 %), є свідченням оцінки ситуації в країні як такої, що не дає підстав для позитивних сподівань.

Молодь загалом завжди демонструє вищий рівень позитивних оцінок ситуації і менше схильна до негативу. Однак при порівнянні оцінок 2019 та 2021 р. явною є та сама тенденція, що й за вибіркою загалом. Крім уже зазначеного падіння оптимізму і надії, зростання тривоги і страху, важливим чинником є значна втрата інтересу до майбутнього країни. Якщо у 2019 р. практично третина молоді дивилася у майбутнє країни з інтересом, то наразі частка тих, хто має такий інтерес, становить 21,4 % (табл. 3) [21].

Ризики невідповідності освіти та зайнятості. Феномен невідповідності освіти та зайнятості стає дедалі помітнішим у всіх країнах, сприймаючись як соціальна проблема і в експертному середовищі, і в масовій свідомості. Так, у поширенні явища надмірної освіти вбачають можливість появи соціальних ризиків, пов'язаних з депривацією, підвищенням соціальної напруженості, безробіттям, нереалізованістю культурного капіталу тощо [22]. За результатами аналізу даних репрезентативних опитувань (зокрема й міжнародних) О. Симончук зроблено висновок про значну поширеність в Україні феномену надмірної освіти: щонайменше кожна шоста особа має повну вищу освіту і кожна третя — базову вищу. Це

свідчить про значний дисбаланс ринку освітніх послуг і ринку праці, хоча й небезпрецедентний у порівняльній перспективі: близькі до України показники спостерігаються в постсоціалістичних країнах Східної Європи і деяких країнах Західної Європи (наприклад, в Італії). Хоча загалом у західноєвропейських суспільствах освітні та професійні позиції значно (вдвічі) збалансованіші.

Якщо до 2000-х ризик стати безробітним був найменшим у людей з вищою освітою, то тепер тренд змінився, і дипломовані фахівці становлять майже третину безробітних. З огляду на пришвидшення технологічних і галузевих змін, експансію вищої освіти, стратегії молоді щодо виходу на ринок праці (зокрема, щороку вісім з десяти випускників намагаються вступити до університету і отримати вищу освіту) обґрунтованим є прогноз, що частка осіб з невідповідним освітньо-професійним статусом зростатиме.

Таблиця 3. Динаміка відповідей на запитання «Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про майбутнє України?» у 2019 і 2021 р., %

Варіанти відповідей	Серед загалу опитуваних		Молодь 18–29	
	n = 1800	n = 1800	n = 304	n = 487
	2019	2021	2019	2021
Оптимізм	32,8	26,0	34,5	34,4
Байдужість	2,2	8,8	2,3	9,1
Радість	6,8	5,4	8,2	8,4
Безвихідь	8,5	17,9	7,2	16,5
Упевненість	16,4	10,1	19,4	12,3
Розгубленість	13,8	21,5	13,2	19,3
Задоволеність	3,7	3,9	3,9	3,9
Песимізм	6,9	10,8	5,3	9,1
Надія	57,9	38,4	59,9	43,9
Тривога	23,4	37,3	18,8	34,4
Інтерес	22,0	14,0	30,9	21,4
Страх	10,7	23,2	8,6	21,8
Важко сказати	3,9	8,5	5,6	10,1

Примітка. Сума відсотків у кожній колонці перевищує 100 %, оскільки респондент міг обрати більш як один варіант відповіді.

Розроблений у рамках цього дослідження методичний інструмент щодо оцінювання та моніторингу поширеності явища невідповідної освіти може стати певною частиною соціологічного супроводу реформування системи професійної освіти різних рівнів та політики збалансування ринку освітніх послуг та ринку праці [22].

Реалізація інструментів електронної демократії в Україні: переваги та ризики. Ризики одночасно передбачають і шанси на оновлення, інновації, стимулюючи компенсувати втрати і шукати нові можливості. Перевагам і ризикам Інтернету як ресурсу демократизації українського суспільства присвячені дослідження Н. Бойко [23, 24], результати яких свідчать, що в сучасному дигіталізованому суспільстві значення електронного інструментарію громадської комунікації як джерела оцінки діяльності влади та ставлення до держави і владних структур суттєво зростає. За даними моніторингу ООН, Україна наближається за індексним виміром розвитку електронного урядування, розширенням можливостей електронної участі до провідних демократичних країн світу. Розглянуто динамічну активність держави щодо впровадження інструментарію е-урядування та е-демократії в Україні за такими напрямками: переведення державних адміністративних послуг у е-формат; впровадження системи Open Data; активізація елементів е-демократії (е-консультації, е-петиції, е-звернення, бюджети участі).

Разом з тим виявлено, що державна політика, орієнтована на стрімке кількісне зростання е-інструментарію без ретельного опрацювання якісних складових цього процесу та забезпечення надійних механізмів його реалізації — законодавчих, управлінських, технічних, фінансових, кадрових, соціальних, культурних тощо, — може стати причиною знецінення можливостей е-урядування та е-демократії і провокує ризики втрати довіри громадян до їх дієвості й результативності. І як наслідок — зниження довіри до владних структур в цілому як ненадійного партнера в діалозі «державна (влада) — громадянин» [23].

Показник довіри до Інтернету є важливим інструментом дослідження перебігу суспільних трансформацій, пов'язаних з використанням Інтернету. Пандемія Covid-19 значно збільшила обсяги використання інформаційно-комунікаційних технологій, посилила залежність громадян від них. Водночас баланс довіри/недовіри до Інтернету погіршився в бік недовіри і невизначеності. Динаміка показника довіри до Інтернету може стати маркером як успішності демократичних перетворень, так і ризиків їх неефективності [24].

Цифрові ризики та інформаційна безпека. Як показують дослідження Н. Костенко, поширеність цифрових ризиків у сучасних суспільствах проявляється у пошуку новітніх підходів до осмислення проблем кібербезпеки, алгоритмізації суспільного життя, повсякденного співіснування людських і нелюдських акторів. У новій екології цифрових медіа, в умовах всеохопної залученості до кіберкомунікації, цілком доречно розмірковувати про інформаційні та комунікативні галузі в термінах ризиків — як в інституційному, так і в повсякденному контексті [25, 26].

Поширення інформаційно-технологічних ресурсів продукує ризики генерації контрольованих спільнот: «програмованих» і тих, які «програмують». Проблеми кібербезпеки, які сьогодні актуальні в усьому світі, усвідомлюють і українські користувачі, які більше стурбовані тими проявами, що стосуються їх особисто: інтернет-шахрайство (81 %), поширення неправдивої інформації (77 %), вільний обіг інформації, яка розпалює ворожнечу, агресію, поширює порнографію (75 %). Дещо менше їх хвилює маніпулювання громадською думкою (71 %), втручання у вибори президента, парламенту (64 %), цензура Інтернету з боку урядів чи корпорацій (62 %), хоча саме останні збуджують політичне занепокоєння в розвинених країнах [25, 27].

На тлі падіння довіри до більшості соціальних інститутів емпіричні свідчення вказують на стан *медіаскептицизму*. В 2019–2020 рр. рівень недовіри до ЗМІ в суспільстві становив 45 %, тоді як у 2013 р. їм не довіряло (зовсім

або переважно) 28 %. Скепсис, підозра, невизначене ставлення до інформації, що циркулює в суспільстві, не надто дивують, оскільки споживачі новин сприймають канали трансляції як політичних мовників, яким навряд чи можна довіряти. Це підтверджує контент-аналіз політичного змісту новинних програм [28]. За висновками Н. Костенко, інформаційний потік представляє різні точки зору та владні орієнтації, різні режими істини, правдоподібності, претензій на незалежне висловлювання, однак лише у сукупності. Така ситуація склалася досить давно і вона відтворюється, з одного боку, підтримуючи свободу слова, а з іншого — обмежуючи її політичною конкуренцією, політичною доцільністю в умовах війни та ймовірністю інформаційних атак ззовні. Такого роду *дисбаланс* між установками на транспарентність суспільства та підвищений контроль за соціальною інформацією — відмінна риса сьогодення. І навряд чи завдання згладжування такого дисбалансу має якесь єдине правильне рішення,

Ризики посилення стійких дисбалансів участі в культурі і дозвіллі. Багатолітні спостереження культурної ситуації в українському суспільстві свідчать про стійке відтворення дисбалансів у співвідношенні обсягу домашніх видів культурно-дозвіллевих практик і активних, оздоровчих, творчих занять, відвідування культурних подій у публічних просторах — на користь перших. Дозвілля значних груп громадян не виходить за рамки домішки і медіаспоживання. Частки груп, які практикують активне, різноманітне дозвілля і участь у культурі, залишаються на рівні п'ятої частини дорослого населення. Ситуація одомашнення дозвілля стала ще більш явною в умовах пандемії. Коронавірусна криза негативно позначилася на таких важливих аспектах повсякденної життєдіяльності, як умови відпочинку, дозвілля, участі в культурі. Кожен другий з опитуваних у 2020 р. відчув погіршення умов для задоволення своїх потреб принаймні в одній із цих сфер життя [29]. Можна говорити про посилення стійких дисбалансів участі в культурі і

дозвіллі у бік неактивних, пасивних взірців, які й раніше були характерними для структурно-культурно-дозвіллевих практик українців.

Висновки. Одне з визначень ризику — ситуація чи подія, коли ставкою є людські цінності (включно із самими людьми) і результат є невизначеним. Невизначеність у контексті соціального співіснування індивідів і груп зумовлює потребу актуалізувати системи соціального захисту, соціальної безпеки, підвищувати стабільність економічних, політичних процесів, міжнародних відносин, підтримувати зрозумілу систему цінностей, сприятливий морально-психологічний клімат, забезпечувати доступ до культури і дозвілля тощо.

Аналіз ризиків (проблем, небезпек у соціальному співжитті) привертає увагу до загальних соціальних умов і соціальних нерівностей, соціокультурних і соціополітичних детермінант небезпечних індивідуальних і групових ситуацій (хвороби, безробіття, бідність, залученість у конфлікти, воєнні дії, дискримінація, зовнішні загрози, корупція, небезпечне середовище (в тому числі й цифрове), перешкоди у доступі до соціальних і культурних благ, культурної і професійної самореалізації тощо).

Саме в такому ракурсі дослідницький колектив Інституту соціології НАН України здійснив змістовий аналіз системних ризиків в умовах перманентної нестабільності українського суспільства.

Аналіз соціокультурних, соціопсихологічних, соціокультурних процесів у фокусі соціології ризику та невизначеності допомагає ґрунтовніше оцінювати параметри й характеристики станів нестабільності як повсякденної реальності співіснування різних соціальних груп українського соціуму.

У статті використано матеріали звітів і публікацій, підготовлені колективом учених Інституту соціології НАН України при реалізації НДР № 0120U101665 «Системні ризики нестабільного суспільства: бідність, соціальна напруженість, культурна інволюція» (науковий керівник — Л.Г. Скокова).

REFERENCES

[СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ]

1. Beck U. *World at Risk*. Cambridge: Polity Press, 2009.
2. Skokova L. Instability of society in the coordinates of the sociology of risk and uncertainty. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*. 2020. (4): 161–163 (in Ukrainian).
[Скокова Л. Нестабільність соціуму в координатах соціології ризику і невизначеності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 4. С. 161–163.]
3. Klinke A., Renn O. Systemic Risks as Challenge for Policy Making in Risk Governance. *Forum: Qualitative Social Research*. 2006. 7(1): Art. 33. DOI: <https://doi.org/10.17169/fqs-7.1.64>
4. Skokova L. Sociology of risk in an interdisciplinary context. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*. 2020. (3): 194–200 (in Ukrainian).
[Скокова Л. Соціологія ризику в міждисциплінарному контексті. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 3. С. 194–200.]
5. Burlachuk V. Power as a source of risk. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*. 2021. (4): 5–23. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2021.04.005>
[Бурлачук В. Влада як джерело ризику. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2021. № 4. С. 5–23.]
6. Golovakha E.I., Stegnyy O.G., Maksymenko O.O. (eds.) *Global and Local Crises: Rethinking Ukrainian Society*. Materials of the International sociological readings in memory of N.V. Panina. Kyiv, 2021 (in Ukrainian).
[Глобальні та локальні кризи: переосмислюючи українське суспільство. Матеріали Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н.В. Паніної. За наук. ред. Є.І. Головахи, О.Г. Стегнія та О.О. Максименко. Київ. Ін-т соціології НАН України, 2021.]
7. The global risks report 2021. World Economic Forum. 2021. <https://reports.weforum.org/global-risks-report-2021/>
8. Cherurko G. Global risks and their systemic nature. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*. 2020. (3): 80–98. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2020.03.080>
[Чепурко Г. Глобальні ризики та їхній системний характер. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 3. С. 80–98.]
9. The global risks report 2020. World Economic Forum. 2020. <https://reports.weforum.org/global-risks-report-2020/>
10. Soboleva N. Determinants of fear in the mass consciousness of Ukrainians. *Ukrainian society: Monitoring of Social Change*. 2020. 7: 407–417 (in Ukrainian).
[Соболева Н. Детермінанти страху в масовій свідомості українців. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2020. Вип. 7. С. 407–417.]
11. Burlachuk V. Risk society and the phenomenology of fear. *Ukrainian society: Monitoring of Social Change*. 2020. 7: 87–94 (in Ukrainian).
[Бурлачук В. Суспільство ризику і феноменологія страху. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2020. Вип. 7. С. 87–94.]
12. Ruchka A., Skokova L. Perception of social risks and problems during the coronavirus pandemic. *Bulletin of Mariupol State University. Series: Philosophy. Culturology. Sociology*. 2021. 21: 93–103. <https://doi.org/10.34079/2226-2830-2021-11-21-93-103>
[Ручка А., Скокова Л. Сприйняття соціальних ризиків і проблем в часи коронавірусної пандемії. *Вісник Маріупольського держуніверситету. Серія: Філософія. Культурологія. Соціологія*. 2021. Вип. 21. С. 93–103.]
13. Petrushyna T. Multiple factors of poverty in the XXI century. Methodological aspects. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*. 2021. (1): 42–59. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2021.01.042>
[Петрушина Т. Множинні чинники бідності у XXI столітті. Методологічні аспекти. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2021. № 1. С. 42–59.]
14. Butkalyuk V. Inequality in the workplace as a factor in increasing the instability of society. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*. 2020. (4): 180–182 (in Ukrainian).
[Буткалюк В. Нерівність у сфері праці як чинник посилення нестабільності суспільства. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 4. С. 180–182.]
15. Tolstykh N. Poverty as a systemic barrier to socio-economic development of Ukraine. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*. 2020. (3): 99–109. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2020.03.099>
[Толстих Н. Малозабезпеченість як системний бар'єр на шляху соціально-економічного розвитку України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 3. С. 99–109.]
16. Butkaliuk V. The problems of socio-economic inequality and social justice in the modern Ukraine. *Journal of Comparative Research in Anthropology and Sociology*. 2020. 11(2): 19–28.

17. Bevzenko L. Social tensions and risks of crisis social management. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*. 2020. (4): 172–174 (in Ukrainian).
[Бевзенко Л. Соціальна напруженість і ризики кризового соціального менеджменту. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 4. С. 172–174.]
18. Bevzenko L. Integrative conception of social tension as a methodological basis for studying the risks of a crisis society. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*. 2018. (3): 47–73 (in Ukrainian).
[Бевзенко Л. Інтегративна концепція соціальної напруженості як методологічна основа дослідження ризиків кризового соціуму. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. № 3. С. 47–73.]
19. Zlobina O. The current state of Ukrainian society in terms of social tensions: Respondents' evaluations. *Ukrainian society: Monitoring of Social Change*. 2020. 7: 95–101 (in Ukrainian).
[Злобіна О. Стан соціальної напруженості сучасного українського суспільства в оцінках населення. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2020. Вип. 7. С. 95–101.]
20. Parashchevin M.A. Population's opinion about situation with social tension in Ukrainian society: confessional aspect. *Social technologies: current issues of theory and practice*. 2021. 91: 49–57. DOI: <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2021.91.6>
[Паращевін М.А. Думки населення про стан соціальної напруженості в українському суспільстві: конфесійний аспект. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії і практики*. 2021. Вип. 91. С. 49–57.]
21. Zlobina O. Between hopes and disappointments: the dynamics of emotional states of the population. *Ukrainian society: Monitoring of Social Change*. 2021. 8. (in Ukrainian)
[Злобіна О. Між надіями і розчаруваннями: динаміка емоційних станів населення. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2021. Вип. 8.]
22. Simonchuk O. Systemic risks of inconsistency of education and employment. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*. 2020. (4): 187–189 (in Ukrainian).
[Симончук О. Системні ризики неконсистентності освіти і зайнятості. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 4. С. 187–189.]
23. Boyko N. Digitalization of relations “state – citizen” in the realities of modern Ukrainian society: difficulties and achievements. *Ukrainian Society: Monitoring of Social Change*. 2020. 7: 138–145 (in Ukrainian).
[Бойко Н.С. Дигіталізація відносин «держава – громадянин» у реаліях сучасного українського суспільства: складності та досягнення. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2020. Вип. 7. С. 138–145.]
24. Boyko N. *Internet as a social resource for democratization of modern Ukrainian society*. Kyiv, 2020. P. 134–150. <https://i-soc.com.ua/assets/files/book/bojko/monografiyabojkonl-internet.pdf>
[Бойко Н. *Інтернет як соціальний ресурс демократизації сучасного українського суспільства*. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2020. С. 134–150.]
25. Kostenko N. Risks of information security. *Ukrainian Society: Monitoring of Social Change*. 2019. 6: 147–158 (in Ukrainian).
[Костенко Н. Ризики щодо інформаційної безпеки. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2019. Вип. 6. С. 147–158.]
26. Kostenko N. Network communication: algorithmic and risky communication. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*. 2020. (2): 5–23. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2020.02.005>
[Костенко Н. Мережева комунікація: алгоритмічний і ризикований зв'язок. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 2. С. 5–23.]
27. Skokova L., Kostenko N. Cyber Threats in the Emergency State: the Case of Ukraine. Speech at an international conference “Multidimensional Risks in the XXI century”. October 20-21, 2021.
28. The Academy of Ukrainian Press. <https://www.aup.com.ua/rezultati-drugoi-khvili-kontent-anal/>
[Моніторинг політичних новин – 2021. *Академія української преси*. 29.10.2021.]
29. Skokova L. Obstacles to participation in cultural life and leisure activities during the corona crisis. *Ukrainian Society: Monitoring of Social Change*. 2020. 7: 400–406 (in Ukrainian).
[Скокова Л. Перешкоди участі в культурі і дозвіллі в умовах коронавірусної кризи. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2020. Вип. 7. С. 400–406.]

Ljudmyla G. Skokova

Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8152-7087>

SYSTEMIC RISKS IN AN UNSTABLE SOCIETY:
SOCIAL AND CULTURAL-INFORMATIONAL DIMENSIONS

According to the materials of report at the meeting of the Presidium of the NAS of Ukraine,
December 22, 2021

The article presents the main results of research work at the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. It is emphasized that the instability of social processes in the global context is associated with systemic risks of exogenous and endogenous nature, in turn, states of instability and crises (economic, financial, political, coronavirus, etc.) provoke the deployment and layering of systemic risks in different spheres of public life. Sociological interpretation of systemic risks involves attention to the specifics of the functioning of social institutions, the characteristics of socio-psychological and cultural-information climate, the direction of attitudes and practices of citizens. Based on a generalized vision of theoretical and methodological approaches to the study of risks, analysis of empirical data from opinion polls (monitoring "Ukrainian Society" Institute of Sociology of NAS of Ukraine and other data) sociological analysis of manifestations and localizations of systemic risks of poverty, social tension, education and employment, e-democratization, leisure participation, digital media is carried out.

Keywords: systemic risks, poverty, social tensions, risks in the field of culture, imbalances, unstable society, Covid-19 pandemic.